

Kazimierz RĘDZIŃSKI

Oświata i szkolnictwo żydowskie w Kaliszu (1867–1914)

1. Społeczność żydowska

Żydzi przybywali do Kalisza z zagranicy i innych miast polskich¹. Pierwsi dotarli tu prawdopodobnie Żydzi z Czech; wędrowali oni na północ poprzez Śląsk i w okolicach Kalisza przebywali już w 1213 r. Książę Bolesław Pobożny 10 września 1264 wydał przywilej zwany Statutem Kaliskim, na mocy którego Żydzi stawali się sługami kamery, byli pod ochroną władzy książęcej.

Pierwsza wzmianka o tamtejszych Żydach pojawiła się w roku 1287. Wówczas to niejaki Rypin, syn Jaśka, kupił ziemię między Zawodziem a Małym Dóbrzcem na cmentarz dla Żydów kaliskich².

Kalisz był centrum handlu solą. Zajmowali się nim Żydzi, zwłaszcza od czasu gdy Kazimierz Wielki mianował Lewka z Krakowa żupnikiem w Bochni i Wieliczce. Część kaliskich Żydów trudniła się tradycyjnym rzemiosłem koniecznym dla życia gminy (odzież, obuwie, a także jedzenie prawowiernego Żyda musiały być zgodne z zasadami religii, do rytuału religijnego potrzebne też były wyroby złotnicze). Z czasem Żydzi zajęli się operacjami finansowymi, zwłaszcza kredytowymi. Kalisz był ich centrum (obok Poznania).

Do Kalisza w XIII i XIV wieku ciągnęli ze Śląska Niemcy, a także śląscy Polacy i Żydzi. W latach 80. XIII wieku w radzie miasta na 13 członków było 12 Niemców ze Śląska i Teodor z Krakowa. Wójtem był Fajt [Wit] Ritwin.

¹ Autorem jedynej pełnej historii kaliskich Żydów jest dr Natan Michał G e l b e r, *Gesichte fun kalischer jidn* [Historia kaliskich Żydów], [w:] *Sefer Kalisz* [Księga Kalisza], w języku hebrajskim i jidysz, t. 1 Tel Awiw 1964, s. 297–462 (tłum. Wiesław Paszkowski). Już po jego śmierci ukazał się, zapewne nieautoryzowany, nierzetelny i pełen nieścisłości angielski skrót pracy: *History of the Jews in Kalish*, [w:] *The Kalish Book*, Tel Awiw 1968, s. 15–56.

² L. L e w i n, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Kalisch*, [w:] *Festschrift zu ehren des dr. Harkavy aus Anlass seines am 20. November 1905 vollendeten siebzigsten Lebensjahres*, herausgegeben von Baron D. von Günzburg und I. Markon, St. Petersburg 1908, s. 141.

W 1303 r. Kalisz został przeniesiony na drugi brzeg Prosny, na którym zbudowano nowe miasto. Po wielkiej epidemii w latach 1348–1349 i fali przesładowań na zachodzie Europy Żydzi masowo uciekali do Polski, także do Kalisza. W 1364 r. Kazimierz Wielki potwierdził Statut Kaliski i rozciągnął jego postanowienia na całą Polskę.

Na początku XV wieku w Kaliszu działali znaczący żydowscy kredytodawcy, którzy udzielali pożyczek głównie drobnej szlachcie, ale czasem były to także znaczące sumy. Daniel i jego brat Bałat z Wrocławia dawali pożyczki w wysokości 100 i 250 grzywien. Niektórzy z kaliskich kredytorów zajmowali się także handlem, jak choćby Sabataj.

Trudno wskazać miejsce zamieszkania Żydów w Kaliszu na początku ich osiedlania się w mieście. Tak jak w innych miastach w Polsce (i w innych krajach) koncentrowali się przy jednej ulicy. Także w Kaliszu w połowie XIV wieku istniała ulica Żydowska (Platea Judaeorum). Od czasu gdy w 1350 r. Kazimierz Wielki pozwolił im zbudować synagogę, wznosili swoje domy w jej pobliżu (synagoga ta istniała aż do zniszczenia w pożarze w 1857). Informacje o istnieniu dzielnicy żydowskiej pochodzą z roku 1416 i 1537. Ciągnęła się od środka miasta aż do murów miejskich. Nie znamy jednak liczby domów żydowskich. Pierwsze takie dane pochodzą dopiero z czasu przed pożarem w 1537 r., który zniszczył całe miasto. Żydzi byli właścicielami 6 domów³, a po odbudowie ich stan posiadania wzrósł do 11 domów⁴. Protestowała przeciw temu rada miasta, a król Zygmunt Stary stwierdził, że rada może żądać od Żydów opuszczenia 5 domów wzniesionych bez zgody. W 1540 r. zawarto ugodę: Żydzi z 5 domów mieli płacić rocznie 4 grzywny, 11 rodzin żydowskich zyskało zgodę na handel kilkoma rodzajami towarów w dzielnicy chrześcijańskiej i utrzymywania 4 szynków z mocniejszymi trunkami. W 1543 r. miasto zaopatrywało Żydów w wodę z własnych źródeł i wodociągów za opłatą 4 florenów.

W 1553 r. obok już istniejących 19 domów żydowskich i domów kahalnych dla rabina⁵, szamesa, urzędników kahału, doszedł dom, w którym nocowali biedni Żydzi, była łaźnia i mykwa. Co istotne, nawet radni miejscy sprzedawali domy Żydom. W 1504 r. rybak Walenty sprzedał swój dom Żydom Abrahamowi i Józefowi, w 1548 krawiec Jerzy – Jakubowi. Sprzedawano domy znajdujące się w dzielnicy żydowskiej, gdzie mieszkali także szlachcice, a w 1465 roku nawet wojewoda kaliski. Z czasem wszystkie te domy wykupili Żydzi.

W 1542 wypędzono Żydów z Pragi. Ci przez Śląsk wywędrowali do Polski. Po uzyskaniu tych samych praw co Żydzi polscy osiedli w Lublinie, Krakowie i Kaliszu. Kupili tu domy i włączyli się do działalności gospodarczej. W Kaliszu osiedlili się także Żydzi z Węgier.

³ Z. G u l d o n, J. K i j a n k a, *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI–XVIII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, z. 2–3, s. 71.

⁴ N.M. G e l b e r, dz. cyt., s. 323.

⁵ Na temat rabinów kaliskich zob. L. L e w i n, dz. cyt., s. 148–176.

W stuleciach XV i XVI Żydzi zaczęli się osiedlać w całej Polsce i z powstaniem nowych wygodnych osiedli zaczęli opuszczać Kalisz.

Znany jest skład zarządu gminy z pierwszej połowy XV wieku. Byli to żydowski sędzia Abraham Kapust z Psar i jego żydowscy pomocnicy Michał i Palto. Michał jest pierwszym znanym rabinem. W roku 1427 zanotowano, że był głównym rabinem żydowskim. Znamy także imiona trzech szamesów (posługaczy bożniczych): Abrahama, Samuela i Izraela.

W drugiej połowie XVI wieku kaliscy Żydzi zajmowali pierwsze miejsce w handlu skór, futer, tkanin, wosku i mydła. Ale dotyczyło to tylko wyższych warstw, bo 30% Żydów nie płaciło żadnych podatków z powodu ubóstwa.

W połowie XVII wieku kaliscy Żydzi nawiązali stosunki handlowe z Lipskiem i Wrocławiem. W 1674 r. Markus (Mordka syn Icchoka) odwiedził targi lipskie. W następnym roku uczestniczyło w nich trzech kaliskich Żydów, a potem liczba ta stale i szybko rosła. Równie popularne były targi wrocławskie. W 1698 r. kaliscy Żydzi stworzyli nawet własny minian, aby się modlić, mieli także własnego szadlana (przedstawiciela) pilnującego ich interesów. Zaczęli się tu też osiedlać. W 1722 r. mieszkało we Wrocławiu 159 polskich Żydów, w tym trzech z Kalisza. Źródłem zarobków dla wielu kaliskich Żydów było też rzemiosło, nie tylko w tradycyjnych żydowskich dziedzinach, bo i kuśnierstwo, rymarstwo, siodlarstwo itd. Gospodarcza dominacja Żydów w mieście sprawiła, że w drugiej połowie XVII w. chrześcijańscy kupcy w Kaliszu nasilili swoją walkę z miejscowymi Żydami.

W sierpniu 1655 r. Szwedzi zajęli Kalisz i obłożyli mieszkańców kontrybucją i podatkami. 22 października 1656 do Kalisza weszły wojska Stefana Czarnieckiego. Oskarżono wówczas Żydów o pomaganie wrogowi i zabito 600 osób⁶, w tej liczbie rodziców Sabataja Basa, znanego żydowskiego bibliografa. Gmina żydowska została zupełnie zniszczona. Dopiero po wojnie z pomocą kahału w Poznaniu i Krotoszynie Żydzi odtworzyli gminę w Kaliszu.

W 1676 r. wielki pożar miasta zniszczył dzielnicę żydowską. Z dużym trudem została ona odbudowana. Ale już w 1706 r. miasto zostało zajęte przez wojska uczestniczące w wojnie północnej i w trakcie działań podpalono miasto. Spłonęła znowu dzielnica żydowska z wyjątkiem dwóch domów pod samymi murami miasta. Żydzi przystąpili wkrótce do odbudowy, ale kolejne pożary w 1710, 1712 i 1713, a także zarazy w latach 1708–1712 skutecznie sparaliżowały prace. W tym okresie było w mieście tylko 19 domów murowanych i 32 drewniane, w których mieszkało 700 osób, w tym około 100 Żydów. W tym czasie kaliscy Żydzi przenieśli się do Ostrowa i tam stworzyli gminę, będącą kontynuacją kaliskiego rabinatu.

Pierwsze dane o liczbie Żydów w Kaliszu pochodzą ze spisu ludności w 1765 roku. W mieście było wówczas 809 osób starszych niż rok i 52 osetki, razem 861. Dorosłych było 408 mężczyzn i 401 kobiet. 197 żonatych mężczyzn, z tego samodzielnych 175 i 22 synów lub wnuków jedzących kest (na utrzy-

⁶ Z. G u l d o n, J. K i j a n k a, dz. cyt., s. 74.

maniu rodziców), 188 nieżonatych. Wśród kobiet: 175 mężatek, 22 zaręczone, 18 almon (porzuconych), 15 samodzielnych, 3 rozwódki, 174 niezamężne córki, 12 służących i sierot. Było 215 rodzin, z tego 190 samodzielnych i 25 na keście. Średnio na rodzinę przypadało 3,8 osoby. Ze względów religijnych i innych Żydzi unikali liczenia, dlatego dane oficjalne często są niepełne. Według dra Mahlera w Kaliszu były to 172 osoby, tak więc wszystkich żydowskich mieszkańców winno być wówczas 1033⁷.

W 1775 roku w Kaliszu było 645 domów. Jeśli przyjmiemy, że w każdym mieszkano 5 osób, to mieszkańców było 3225. Mamy pewniejszą wiadomość, że w mieście było 670 Żydów bez osesków. Jeśli dodamy 10% na oseski – 67 i 134 uchylające się od liczenia, liczba Żydów zbliży się do 900.

Dokładne i wiarygodna dane mamy dla roku 1789: 880 Żydów, w tym 334 mężczyzn i 318 kobiet, 126 chłopców (51 poniżej roku życia, 75 powyżej roku). 102 dziewczyny (49 poniżej roku, 53 starsze niż rok), w sumie 460 mężczyzn i 420 kobiet. W tej liczbie było 33 uczniów terminatorów (12 uczniów i 21 uczennice). W spisach żydowskich nie było kategorii ludzi luźnych (bez zajęcia) i żebraków, bo wojewoda kaliski Jan Łaski w 1693 r. zabronił wstępu do miasta Żydom chorym i ubogim. W te dane wątpił Rusiński, bo w spisie władz pruskich z 1793 r. liczono 1706 Żydów. Dlatego hipotetycznie wyliczył liczbę Żydów w 1789 r. na 1300 osób.

1300 Żydów to 30,5% wszystkich mieszkańców Kalisza (w sumie 4265, 2485 chrześcijan, 300 szlachty, 180 duchownych). Z 88 murowanych i 357 drewnianych domów wyliczonych przez Komisję Dobrego Porządku do Żydów należały 4 murowane i 84 drewniane domy.

W 1792 r. spośród 423 budynków w mieście Żydzi posiadali 3 gmachy (synagogę, bejs midrasz i szpital) 4 murowane domy mieszkalne, 2 z mieszanych materiałów (u dołu murowane, u góry drewniane), 86 drewnianych domów, 14 domków. Po pożarze w tym roku nie pozostał nawet jeden żydowski dom.

W końcu XVII wieku Żydzi mieszkali w odrębnej dzielnicy w okolicy ulicy Złotej, zwanej także Żydowską.

Żydzi prowadzili trudną walkę z mieszczanami, którzy byli dla nich konkurentami w handlu. Szczególnym ich przeciwnikiem był Cech Kupiecki, który w 1672 roku otrzymał specjalny statut. Jeśli chodzi o handel alkoholami, Żydzi musieli konkurować z Grekami, przybyłymi na początku połowy XVIII wieku z Macedonii. Grecy osiedlili się w Poznaniu i Kaliszu. Opanowali handel winami węgierskimi i w krótkim czasie wzbogacili się. Duże wpływy miał cech piwowarów, skoro w latach 1766–1786 aż 15 burmistrzów było piwowarami. Wprowadzono wówczas przymus kupowania piwa miejscowej produkcji. Dlatego najważniejszą dziedziną żydowską był handel mocniejszymi alkoholami i wyszynk.

Z czasem kaliscy Żydzi skoncentrowali się na handlu bydłem, końmi i produktami rolnymi. Maklerzy jeździli po wsiach i kupowali produkty i zwierzęta

⁷ Dane za: N.M. G e l b e r, dz. cyt., s. 344.

od szlachty i chłopów, co oczywiście wywoływało niechęć chrześcijańskich hurtowników. Jeszcze trudniejszą sytuację mieli handlujący na placach targowych, gdzie okładano ich opłatami i zakazami. Mimo to w połowie XVIII wieku zaczął się proces przechodzenia większości handlu w żydowskie ręce. W 1765 roku spośród 190 żywicieli rodzin (69%) w handlu było zatrudnionych 18 (13 kupców, 2 kramarzy, 2 handlarzy wędrownych, 1 makler), co stanowiło 9,5%; w rzemiośle pracowało 79 żywicieli (44%), w wolnych zawodach 30 (10%), a 63 było bez zawodu.

W 1786 r. na 443 żydowskie rodziny 141 żywicieli było „osiadłymi” mieszkańcami, a 99 nieosiadłymi. 42 zajmowało się kupiectwem, 50 maklerstwem, 2 szynkarstwem, pracą 101. Handlem zajmowało się tylko 9% chrześcijan, podczas gdy Żydów 21%. W 1793 r. cechy skupiały 415 rzemieślników i kupców, w tym 254 Żydów. Było 80 kupców Żydów i 8 chrześcijan, 90 żydowskich krawców i 10 chrześcijańskich, guzikarzy wyłącznie 20 Żydów, balwierzy 25 Żydów i 2 chrześcijan⁸.

Kalisscy Żydzi opanowali handel wełną, którą sprzedawali polskim tkaczom, a także eksportowali na Morawy, Czechy, Śląsk i do Saksonii. Chrześcijańscy tkacze nieraz skarżyli się, że Żydzi wykupywali całą produkcję i windowali ceny. W XVIII w. kilku Żydów założyło fabryki jedwabiu. Jedna z nich powstała w Kaliszu. Żydzi zajmowali się tu sprzedażą produkcji, a także sprawami finansowymi i kredytowymi. Pieniądze pożyczali od bogatych mieszczan i szlachty osiadłej w mieście, zatrudnionej w administracji państwowej i sądach, a także od księży. Żydzi warszawscy i kaliscy uchwycili stosunki handlowe ze Śląskiem. Stale odwiedzali jarmarki śląskie we Wrocławiu, Kluczborku i Dzierżoniowie.

W XVIII w. między kaliskimi seniorami gminy a rabinami dochodziło do konfliktów; nie znamy ich przyczyn, jednak kolejni rabini kaliscy dość szybko opuszczali swój urząd.

14 września 1792 wybuchł pożar, który zniszczył większą część miasta. 1 lutego 1793 pruski generał Moellendorf zameldował, że wojska polskie opuściły Kalisz i miasto jest w jego rękach.

W 1800 Żydzi stanowili 41% mieszkańców miasta, większość z nich zajmowała się handlem, który był już całkowicie w rękach żydowskich. Żydzi stanowili też 51,4% rzemieślników.

W tym czasie na czele gminy kaliskiej stał lekarz dr Jonasz Majer. Urodzony w Wielkopolsce mówił po polsku. Dyplom lekarski otrzymał we Frankfurcie nad Odrą. W Kaliszu prowadził prywatną praktykę. Nie miał związków z miejscowym szpitalem żydowskim. Był człowiekiem gruntownie wykształconym, członkiem towarzystwa naukowego we Frankfurcie. Przetłumaczył w 1790 na język polski książkę Kristiana Wilhelma Hoflanda *Makrobiotyka*, a z łaciny na język niemiecki „Rocznik Instytutu Kliniki Uniwersytetu Wileń-

⁸ J. R a s z e w s k a, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793–1939*, „Rocznik Kaliski” 1969, t. II, s. 25.

skiego” (ukazał się w Berlinie w 1810). Komisji Dobrego Porządku przekazał informacje na temat stanu zdrowotnego Żydów. W okresie pozaborowym otrzymał tytuł pruskiego radcy dworu, kupił sobie majątek ziemski i dwa domy, jeden w centrum Kalisza, gdzie pozwolono mu zamieszkać, i jeden na przedmieściu. Z seniorów gminy kaliskiej oprócz niego znamy: Judę Lejba Brucha, Naftalego ben Mojsze Szymona, Judę Lejba Bristla, Jakuba Traube, Szymona Lewiego i Zalmana Rozenbluma. Kaliskim rabinem był wówczas Abraham Abele ben Jechel Michał Kohn, ojciec rodziny Traube, która grała ważną rolę w życiu gminy.

Delegacja gminna złożyła przysięgę wierności, w nadziei że jej pozycja nie zostanie naruszona. Prusacy też zdawali sobie sprawę, że z Żydami polskimi muszą postępować inaczej niż z niemieckimi, ze względu na ich większą liczbę i ważniejszą pozycję. Dlatego już w 1793 wprowadzili pozwolenia na śluby żydowskie. Mogli je otrzymać tylko ci, co wykazali, że są stałymi mieszkańcami już w trzecim pokoleniu. Prusacy zmuszali także Żydów do opuszczania wsi i osiedlania się w miastach. W latach 1797–1804 w Kaliszu wzrosła liczba mieszkańców. W 1804 r. było tu 2113 Żydów na 7085 wszystkich mieszkańców. Pruscy urzędnicy pilnowali, aby zamieszkiwali tylko w dzielnicy żydowskiej. Pozwolenia na zakup domów obowiązywały w ramach stanu 11 domów żydowskich w mieście. Także wynajęcie domu Żydowi wymagało zgody władz. W tym czasie kupcy żydowscy prowadzili z chrześcijańskimi mieszkańcami walkę o prawo zamieszkania poza dzielnicą. Rozwój ludności żydowskiej w Kaliszu przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Rozwój ludności żydowskiej w Kaliszu (1793–1913)

Lp.	Rok	Ludność ogółem	Żydzi	%
1.	1793	3 834	1 706	44,5
2.	1804	7 085	2 113	29,8
3.	1815	7 521	2 308	30,7
4.	1830	10 670	3 180	29,8
5.	1845	11 763	4 144	35,2
6.	1851	11 430	4 701	41,1
7.	1859	12 458	4 363	35,0
8.	1867	13 602	5 560	40,9
9.	1870	14 840	6 662	44,9
10.	1875	15 137	6 380	42,1
11.	1879	15 800	6 715	42,5
12.	1882	18 840	6 301	33,4
13.	1897	20 752	7 097	34,2
14.	1913	60 550	18 184	30,0

Źródło: W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. II *Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa 1917, s. 61; J. Raszewska, *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793–1939*, „Rocznik Kaliski” 1969, s. 31 i n.; J. Janczak, *Stosunki ludnościowe*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977, s. 337.

Po przegranej bitwie pod Jeną załamała się pruska hegemonia. W Kaliszu Polacy i Żydzi witali Francuzów z radością. W 1807 r. z ziem byłego zaboru pruskiego powstało Księstwo Warszawskie.

Rabin Abraham Abele pełnił swój urząd do roku 1809. Potem nie było rabina kaliskiego aż do roku 1821, kiedy wybrano Moszka Efraima Aszkenazygo. Seniorami gminy byli Szlomo Cwi, Hajman Sztern, Lajzer Kopel, Mosze Michał Flam, Icek Ejzyk Brokman, Zalman Sznajer. W 1811 roku było w Kaliszu 2276 Żydów na 7256 mieszkańców, a zdaniem Żydów 4980 chrześcijan płaciło o połowę mniej podatku niż oni. Stosunki w mieście jeszcze się zaostrzyły, bo w okresie pruskim i obecnie wzrastała liczba Żydów w mieście. W 1812 roku wyszedł zakaz produkowania przez Żydów i sprzedaży mocnych trunków.

20 marca 1821 namiestnik Królestwa generał Zajączek zniósł kahały i utworzył dozory bóżniczne, które były tylko komitetami synagogalnymi z kompetencjami ograniczonymi do spraw wiary. Dozór kaliski składał się z 3 członków: Icka Ejzyka Brokmana, Josefa Redlicha i Moszka Michała Flama jako sekretarza. Dochód stanowiły opłaty za obrzędy religijne, za miejsca w synagodze i podatki na rzecz dozoru. Rabina wybierali wszyscy członkowie gminy, a wybór wymagał zatwierdzenia komisji wojewódzkiej. Rabin prowadził rejestrację urodzin, ślubów i zgonów.

W tym okresie znajdowała się w Kaliszu grupa osób wykształconych, wśród nich wyróżniał się Ludwik Mamrot, który urodził się w Poznaniu, a do Kalisza przybył w okresie pruskim. On i jego towarzysze, m.in. Jakub Bursztyński (1790–1852), dr M. Schönfeld, chirurg wojewódzki, starali się o utworzenie szkoły dla dzieci żydowskich. Otrzymali rządowe zezwolenie w roku 1822. Postarali się o stworzenie budżetu tej szkoły. Znaleźli sympatyków wśród członków dozoru, ale ostro zaprotestował przeciw szkole rabin Aszkenazy. Zarzucał im, że chcą zwieść i zniszczyć religię żydowską.

Kalisz stał się jednym z najważniejszych miast przemysłowych i handlowych kraju. Rozwijały się tu fabryki tekstylne, kwitł handel z Rosją. W roku 1820 było 9350 mieszkańców. Utrzymywali się z rzemiosła, produkcji przemysłowej, handlu, część była urzędnikami. W Kaliszu odbywały się najważniejsze targi wełniane, na których główną rolę grali kaliscy Żydzi. Handel przędzą wełnianą koncentrował się w rękach żydowskich. Od początku lat dwudziestych XIX wieku importem przędzy zajmował się Józef Redlich, syn Samuela, właściciela przywileju z roku 1793 na wyrób i sprzedaż wódki bez dodatkowych opłat. Był także hurtownikiem sprzedającym wełnę tkaczom, prowadził także handel detaliczny. Swoje interesy rozszerzył zwłaszcza po wydaniu córki za Ludwika Mamrota, który z M. Landa założył bank.

Od 1824 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych domagało się od komisji wojewódzkiej planu dzielnicy żydowskiej w Kaliszu i wyraźnego jej rozgraniczenia. Prace nad planem potrwały 3 lata.

W raporcie z 21 czerwca 1827 komisarz wojewódzki pisał, że część Kalisza, w której mieszkają Żydzi, jest przeludniona, tworzą ją małe i duże drewniane

domy. Żydzi mieszkali przy ulicach Złotej, Garbarskiej i Końskim Targu. Władze wyznaczyły te ulice jako miejsce zamieszkania dla Żydów i przyłączyły do nich pobliskie przedmieście, gdzie nie było domów tylko ogrody. 25 maja 1827 sporządzono „Projekt do postanowienia królewskiego wyznaczającego obręb dla ludu wyznania mojżeszowego w mieście wojewódzkim Kaliszu”, gdzie zaplanowano przeniesienie Żydów z miasta do dzielnicy. Żydzi mogli mieszkać przy Złotej, Garbarskiej, Białoskórnickiej, nowej ulicy Piskorzewskiej, Krętej, Wodnej, Długiej, Szerokiej, Zielonej, Nowej i Koziej. Żydzi zamieszkali poza dzielnicą mieli się tam przeprowadzić do 1 października 1833. Opornych miała przenieść siłą policja. Żydowscy właściciele domów poza dzielnicą mieli je sprzedać do końca grudnia 1832.

Władze zapowiedziały, że Żydzi będą mogli uzyskać prawo mieszkania poza dzielnicą, jeśli będą zajmowali się naukami lub sztuką, jak lekarze, artyści malarze itd. Powinni jednak przedstawić stosowne zaświadczenia i dokumenty, nie powinni też różnić się od chrześcijańskich mieszkańców ubraniem i wyglądem, a ich dzieci od siódmego roku życia powinny uczęszczać do szkół powszechnych. Aby przeciwdziałać przeludnieniu, właściciele domów w dzielnicy mogli wynajmując mieszkanie 2–3-pokojowe tylko jednej rodzinie, a 4–5-pokojowe dwu rodzinom. Do jednego domu nie można było wprowadzać więcej niż pięć rodzin. Jako rodzinę liczone: męża, żonę, dzieci w stanie wolnym i jedną służącą. W domu mogli mieszkać matka lub ojciec w wieku od 60 lat, jeśli nie zajmowali się handlem lub rzemiosłem, a musieli pomagać dzieciom w ich pracy. Drewnianych domów nie wolno było Żydom remontować, gdyż powinni je opuścić i zbudować murowane.

Właściciele fabryk i warsztatów w mieście mogli sprzedawać swoje produkty na jarmarkach i w dni targowe na placach wyznaczonych dla nich przez policję. Po wprowadzeniu pewnych zmian warszawska komisja zatwierdziła regulamin 12 sierpnia 1828 roku.

W końcu lat trzydziestych XIX wieku w kupieckich kręgach Kalisza wyróżniał się Dawid Landa. Ze swoją żoną Ernestyną kupili w centrum Kalisza dom nr 26 za 80 tys. złotych. Ponieważ nosił ubiór europejski, posyłał dzieci do szkół powszechnych, a w domu mówił po polsku, otrzymał pozwolenie na zakup domu i zamieszkania w nim. W Kaliszu trudnił się kupiectwem. Był także zainteresowany przemysłem tkackim w Łodzi, który wówczas dopiero powstawał. W 1833 otrzymał zgodę na otwarcie w Łodzi składu przędzy wełnianej. W 1848 roku założył fabrykę tkacką i zainwestował 50 tys. rubli. Zakład prowadził jego syn Samuel, a Dawid nadal doglądał swój interes w Kaliszu. Z czasem zakład zaczął stwarzać problemy, nie pomogło nawet sprowadzenie z Anglii specjalisty i dwóch techników. W 1862 fabryka została zamknięta, a w 1878 sprzedana Scheiblerowi. Natomiast interesy Landy w Kaliszu kwitły.

Innym kupcem z inicjatywą był Samuel Chaskiel Zalcman. Wcześniej był dzierżawcą podatków w Kaliszu. Teraz miał skład przędzy w Łodzi. Handlował tkaninami, był dzierżawcą szynków, budował domy i zajmował się uprawą roli.

W tym czasie w Kaliszu pojawiła się grupa Żydów będących pod wpływem Haskali, oświecenia płynącego z Niemiec (Kalisz był miastem przy granicy). Ci zbliżali się do społeczeństwa nieżydowskiego. Pisali i mówili po niemiecku i polsku, starali się nie wyróżniać od chrześcijan. Zwracali się też do władz o zgodę na mieszkanie i prowadzenie interesów w ulicach chrześcijańskich. W tej sprawie prowadzili ostrą walkę z radą miasta i władzami centralnymi w Warszawie. Wśród nich było wielu hurtowników handlujących importowanymi mocnymi trunkami, żywnością, jedwabiem, tkaninami z Niemiec i Anglii. Władze odmawiały im.

W kwietniu 1834 władze miasta nakazały dwudziestu Żydom opuszczenie w ciągu kilku dni swoich domów i przeniesienie się do dzielnicy żydowskiej. Wstawił się za nimi zarządzający gminą Gerszon Dreher i Hersz Warecki, a sztaadlan (nieformalny reprezentant interesów gminy) Lipman Warecki dotarł do władz w Warszawie. Argumentował, że w Kaliszu nie ma żadnej dzielnicy żydowskiej i wypełnienie polecenia spowoduje przeludnienie. Wojewódzka Komisja pozwoliła Żydom pozostać przez jakiś czas w dotychczasowych miejscach zamieszkania i prowadzić handel w chrześcijańskich ulicach. Taki stan miał pozostać bez dodatkowych zgód aż do wyznaczenia dzielnicy żydowskiej.

Szczególnym problemem były domy chrześcijańskie z obciążeniami hipotecznymi, dzięki którym Żydzi mogli w nich zamieszkać. Teraz Żydzi domagali się pozwolenia na wykupienie tych domów. Pierwszy raz zdarzyło się to w przypadku Salomei Heiman z d. Sandberg. Była to żona kupca hurtowego Abrahama Heimana, z pierwszych wykształconych (oświeconych) Żydów. 15 października 1837 zwróciła się o prawo własności czterech domów na przedmieściu, które kupiła za 60 tys. złotych. Otrzymała je od rady miasta, ale wojewódzka komisja sprzeciwiła się temu, a zapytana o uzasadnienie, stwierdziła, że dzielnica żydowska nie ma wyznaczonych granic. Po drugiej apelacji 28 lipca 1839 komisja wojewódzka stwierdziła, że Heiman otrzyma zgodę, ale z warunkiem wybudowania domów murowanych w miejsce drewnianych. Prośbę kupca hurtowego Eliasza Mamloka rekomendowała komisji rada miasta, pisząc, że jest on „kulturalnym Żydem”, mówi po polsku i kształci swoje dzieci w szkole powszechnej. Mamlok prosił o prawo własności na dom w centrum Kalisza, zobowiązywał się także wyremontować budynek i dobudować drugie piętro.

W latach 1846–1854 Żydzi żyjący na sposób europejski otrzymali zgodę na zamieszkanie w chrześcijańskiej części miasta i prowadzenie tam swoich interesów. Byli to: Szaja Lajbl Saks, kupiec, Jakub Mamlok, Dawid Landa, kupiec i fabrykant, miał prawo własności domu, Szlama Grosman, kupiec, miał dom, Szlama Szner, właściciel domu, Jakub Brasz, Filip Szner, fabrykant, Krol Berkman, kupiec, Samuel Gros, z prawem własności domu, Zelig Karo, miał zezwolenie na zakup domu, Michał Prele, Joachim Lajzer, miał zezwolenie na zakup domu, Adolf Kempner, kupiec winny, Gerszon Dreher, Mosze Mendel Gingrich, Gabriel Zaks, Chaim Openhajn, Samuel Gumprich, Kasriel Herc. W 1854 r. 23 Żydów posiadało domy poza dzielnicą i posiadało prawo własności. W 1855 znów wybuchł pożar w dzielnicy żydowskiej i władze 16 grudnia

1856 wskazywały na możliwość udzielenia pozwolenia na budowanie domów poza żydowskim kwartałem.

W latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. na czele gminy stali: Gerszon Dreher, Herszecki, Samuel Nelken, Abraham Kempner, Samuel Frenkel, Juda Lejb Fajwel, Szymon Samuel Mamlok, Lajzer Redlich.

11 lutego 1822 roku władze miejskie Kalisza nie zezwoliły na objęcie funkcji rabina przez Efraima Jakubowicza z Krasnobrodu, zarzucając mu nieznamość języka polskiego. Jakubowicz nie mógł pojąć, że jego rola po zniesieniu kahałów była nieco ograniczona. Dlatego także postępowi Żydzi dążyli do usunięcia go. 23 maja 1822 r. członkowie dozoru Simon Weil, Salomon Szner i Michał Kran pisali do Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia w Warszawie: „Efraim Jakubowicz wdarł się tu już także w sądownictwo, przywołując ustnie oskarżonych przed siebie. Dawał swoje znaki na chlebie i piernikach przez starozakonnych wypiekanych, ale mu tego policja zabroniła”⁹.

Dozór dążył do niezatwierdzenia rabina przez władze rządowe, argumentując: „przekonała się zapewne Komisja Rządowa, jak dowcipnego konsultenta użyto dla udowodnienia, że wolno Gminie Żydowskiej mieć takiego Rabina, jaki jej się podoba, bez względu na to, czy on chce i może znać ustawy krajowe i posłuszne onychże wykonywanie przewodniczyć Starozakonnemu Ludowi do cywilizacji i oświaty”¹⁰.

Gmina prowadzona była przez rabinów, ale przemożny wpływ wywierali członkowie dozoru, zwykle bogacze, jednak ubodzy duchem, troszczący się bardziej o dobro własne niż dobro ogółu. Nie troszczyli się zwłaszcza o upowszechnienie wykształcenia zgodnego z duchem czasu. Młodzież nie otrzymywała wykształcenia, które umożliwiałoby jej przygotowanie do życia. Jediną możliwością zarobkowania było kupiectwo. Ten stan rzeczy trwał do 1834 r., kiedy po Chaimie Cwim Jakubowiczu, uczonym, pobożnym i dobrodusznym, ale pozbawionym energii i wpływu na gminę i dozór, kaliskim rabinem został wybrany Szlomo Eiger, syn Akiby Eigera, rabina w Poznaniu. Ten zrobił wiele dla poprawy sytuacji. Sprawował nadzór nad chederami. Był za tym, aby uczyć dzieci języka polskiego, nie sprzeciwiał się tym rodzicom, którzy chcieli posyłać dzieci do szkół powszechnych lub sprowadzać dla swoich dzieci prywatnych nauczycieli z Warszawy i Poznania. Niestety, po odejściu swego ojca opuścił Kalisz i przeniósł się do Poznania. Po nim nastąpili przedstawiciele starego pokolenia, którzy niewiele robili dla gminy, a w dozorze wybuchły spory między różnymi grupami. W 1840 r. na rabina wybrano Eliasza Deguczyna z Kowna, który jednak nie objął funkcji z powodu braku zgody władz carskich.

W tym czasie w Kaliszu była już spora grupa oświeconych Żydów. Na jej czele stali Ludwik Mamrot, dr Michał Morgensztern, kierownik żydowskiego szpitala, Abraham Sztern i Dawid Landa.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWWKP), sygn. 1552, k. 19.

¹⁰ Tamże, k. 11.

Prywatni nauczyciele w domach bogaczy mieli duży wpływ na młodzież i upowszechnianie wykształcenia. Znany jest decydujący wpływ nauczyciela I. Lewentala (urodzonego w Lisie w 1807), który po pobycie w Kaliszu wyjechał do Krakowa, a potem do Triestu, gdzie był redaktorem wydawnictw towarzystwa okrętowego *Österreichischer Loyd*. Nauczycielem był również Dawid Lewental, autor dwóch zbiorów utworów napisanych w języku hebrajskim. Jego książki w samym Kaliszu miały dwudziestu subskrybentów, wśród nich byli Mamrot, Redlich, Landa. Na początku lat trzydziestych ta grupa oświeconych Żydów, na czele z Mamrotem, podjęła inicjatywę utworzenia szkoły żydowskiej, ale napotkała zdecydowany sprzeciw rabina Efraima Moszka Aszkenazego i przywódców gminy. Wiadomo, że w tym czasie trzech chłopców kaliskich uczyło się w Warszawskiej Szkole Rabinów, jednak nie są znane ich nazwiska.

Z tego powodu skarżył się korespondent „Allgemeine Zeitung des Judentums”: „Kalisz jest gminą z ponad 3 tysiącami mieszkańców i choć znajduje się w pobliżu granicy pruskiej, nie ma tu energii do czynienia dobra. Co prawda, jest jeden człowiek rozumiejący swój obowiązek, mający serce, gotów do energicznego reformowania. Lewi Mamrot z wielkim wysiłkiem [wielkim nakładem] założył szpital. Chciał utworzyć szkołę i rozmawiał z kuratorem o swojej szkole. Przedłożył plan gminie, bogaczom i przywódcom gminy, którzy jego plan odrzucili”¹¹.

Z wyborem na rabina Szlomy Eigera (1786–1852) dało się zauważyć, że w roku 1835 przebudzono się z obojętności. Oświeceni mieli nadzieję, że Eiger wprowadzi w gminie zmiany zgodne z duchem czasu, zwłaszcza, że będzie zwolennikiem założenia szkoły, aby bogaci Żydzi nie musieli wysyłać swoich dzieci do szkół we Wrocławiu, Berlinie czy Poznaniu. Kręgi oświecone na czele z Mamrotem ponowiły swoje starania o żydowską szkołę.

W liście do korespondenta AZdJ w styczniu 1841 r. Mamrot pisał: „Spieszę donieść, po dłuższych rozmowach z miejscowym głównym rabinem, że nie będzie on przeciwny tworzeniu szkoły, a nawet zapewnił, że jeśli zostanie utworzona ta instytucja, będzie pomagał w pozytywnym nastawieniu młodzieży do tej szkoły i zobowiąże do uczęszczania do niej. W ogóle jest za oświeceniem i pojednaniem. Nie boję się, że mogłaby się powtórzyć sytuacja z 1822 r., gdy rząd zezwolił na otwarcie szkoły, ale ówczesny rabin [Aszkenazy] zniszczył dobre dzieło i motywował swój sprzeciw na sto sposobów. Mam nadzieję jeszcze w tym roku zrealizować swój plan otwarcia szkoły elementarnej. Z czasem będziemy mogli zrobić to w większym zakresie, jeśli teraz zrobimy początek. [...] Obecne trudności z otwarciem szkoły to problem ze znalezieniem pieniędzy, nie wykluczone jednak, że rząd da na ten cel 2 tysiące rubli, które gmina płaci szkole chrześcijańskiej. Kilku młodych ludzi, którzy trudnią się

¹¹ N.M. G e l b e r, dz. cyt., s. 348 i n.

prywatnie nauczaniem, wyraziło gotowość uczenia za darmo przez godzinę każdego dnia”¹².

19 lutego 1841 r. odbył się wieczór dobroczynny na rzecz szpitala, na którym zebrano 180 rubli. Mamrot zaapelował też o datki na szkołę i zebrano kilkaset rubli.

Mamrotowi nie udało się otworzyć szkoły w 1841 r., ani nawet 10 lat później. Przeciwni temu byli chasydzi razem z „intryganckimi subiektami”, którzy występowali nawet przeciwko szpitalowi i filantropii.

Rabin Eiger opuścił urząd w Kaliszu, kiedy w 1840 r. został wybrany rabinem Poznania. Po nim wybrano Eliasza Rozalera, który zachorował i zmarł w 1850 r. Wtedy oświeceni Żydzi i maskile postanowili ponownie zaprosić do Kalisza rabina Eigera. Wiedzieli, że w Poznaniu czuje się niedobrze z powodu konfliktu między konserwatystami a postępowcami. Spodziewali się, że z jego powrotem uda się otworzyć szkołę. W maju do Poznania wyjechała 18-osobowa delegacja na czele z W.M. Brokmanem, aby rozmawiać z rabinem Eigerem. W urzeczywistnieniu tego planu przeszkodziła choroba i śmierć rabina. Wybrano wówczas rabina z Żółkwi Cwiego Hirsza Chajesa. Pochodził on z rodziny rabinów z miasta Brody i posiadał wykształcenie ogólne, był magistrem lwowskiego uniwersytetu, napisał dysertację i zdał egzamin w Żółkwi. Był też zaprzyjaźniony z rabinem Nachumem Krochmalem i jego kołem maskili. Możliwe, że jego kandydaturę przedstawili oświeceni Żydzi. Był w Kaliszu tylko trzy lata, gdyż rabin i jego żona zachorowali i wyjechali na leczenie do Marienbadu, a później do Lwowa, gdzie rabin zmarł w 1856 r. w wieku 49 lat. Po nim wybrano rabinem Majera Awerbacha, który urzędował do wyjazdu do Palestyny w 1860 r. Wtedy na czele gminy stali Gerszon Dreher, Samuel Frenkel, Samuel Karo, Abraham Kempner, Mosze Majer Warnicer. Podczas ich urzędowania wybuchł ostry spór z „kulturalnymi Żydami”, którym przewodził Dawid Landa. Gmina zwróciła się w 1841 r. do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Warszawie ze skargą, że Dawid Landa właściciel domu nr 26 w ulicy chrześcijańskiej nie chce płacić podatku na rzecz gminy wyznaniowej jako mieszkaniec części chrześcijańskiej. Gmina uważała, że obowiązek ten dotyczy wszystkich Żydów niezależnie od miejsca zamieszkania. Gmina dzieliła podatki między wszystkich Żydów, bo właściciele domów w dzielnicy żydowskiej pokrywali najwyżej trzecią część wydatków gminnych. Od dawna spierano się z Józefem Redlichem, Ludwikiem Mamrotem i Sztajnem, którzy także odmawiali płacenia podatku żydowskiego. Komisja orzekła, że ci, którzy kupują domy od chrześcijan, muszą płacić podatek miejski, ale jako Żydzi także podatek gminny żydowski. Dawid Landa odwołał się i 8 października 1844 r. otrzymał od komisji administracyjnej odpowiedź, że musi płacić podatek miejski, a od gminnego jest wolny. Teraz odwołała się gmina i uzyskała orzeczenie, że Żydzi mieszkający w części chrześcijańskiej miasta muszą płacić podatki gminne żydowskie.

¹² Tamże.

W latach 1840–1859 materialna sytuacja kaliskich Żydów była dobra. Jedynie w 1852 roku kaliscy Żydzi ucierpieli od epidemii cholery. Według oficjalnych danych zachorowało wówczas 480 osób, spośród których 300 zmarło. Na dodatek 18 lipca tego roku wybuchł wielki pożar. Spłonęły 63 domy mieszkalne i 67 zabudowań gospodarczych¹³.

Od XVIII wieku istniał w Kaliszu szpital żydowski, który był właściwie przytułkiem dla biednych Żydów przybywających do Kalisza i pozbawionych dachu nad głową. Opiekę nad nim sprawowało bractwo dobroczynne, przebywali tu tylko biedni chorzy, leczyl ich lekarz żydowski. Właśnie dr Michał Morgensztern zaapelował o utworzenie szpitala. Kiedy wsparł go lekarz powiatowy, gmina wydzieliła pomieszczenie w synagodze na potrzeby chorych. Odmówiła jednak ponoszenia kosztów utrzymania chorych. Leczone tu pięciu pacjentów, choć wyposażenie wystarczało ledwie dla czterech. Dr Morgensztern spotkał się z oporem bractwa, które uważało, że lecznictwo powinno objąć tylko biednych, a dla tych celów dotychczasowy szpital wystarczy. Lekarz zyskał jednak poparcie wpływowego Ludwika Mamrota. W 1830 r. przesłali wspólne memorandum do Komisji Spraw Wewnętrznych i Wyznań Religijnych. Władze wsparły projekt, ale powstanie listopadowe przerwało te starania. W 1833 r. do sprawy powrócił Ludwik Mamrot. Jednak władze były zainteresowane w tworzeniu szpitala wojewódzkiego, a gmina tylko miejscowego. 1 stycznia 1836 został utworzony szpital pod kierunkiem dra Morgenszterna. Komitet gminny zajmował się także leczeniem chorych w ich mieszkaniach. Na czele komitetu przez 27 lat, aż do swojej śmierci w 1863 r., stał Ludwik Mamrot. Potem wybrano jego syna Maurycego Mamrota. W 1870 roku władze rozwiązały komitety szpitalne, a szpitale podporządkowały radom gubernialnym. Szpitalami kierowali kuratorzy. Pierwszym mianowano Maurycego Mamrota, który sprawował tę funkcję do 1876 r. Potem byli to Szymon Grinfeld (1876–1882), Feliks Frenkel (1882–1891), Izrael Tikocziner (1891–1904).

Dr Michał Morgensztern ur. się w Włocławku, tam uczył się w szkole elementarnej i gimnazjum. Dyplom lekarza uzyskał we Wrocławiu i osiedlił się w Sieradzu. Po krótkim czasie przeniósł się do Kalisza, gdzie został lekarzem powiatowym. Już od początku pracy interesował się sytuacją zdrowotną Żydów i został lekarzem żydowskiego szpitala. W pracy odznaczał się nie tylko erudycją zawodową, ale i poświęceniem dla chorych. Podczas epidemii cholery w 1848 r. zaraził się chorobą i 9 czerwca tego roku zmarł.

Po nim głównym lekarzem szpitala został dr Bernard Redlich ur. w Kaliszu w 1813 r., w szpitalu pracował od 1849 r. aż do swojej śmierci w 1860 r. Jego następcą był nie-Żyd dr Władysław Stapieżyński ur. w 1833, studiował medycynę w Wiedniu i Berlinie i tam otrzymał dyplom w 1858 r. W Kaliszu osiedlił się w 1860 r. W 1862 został lekarzem szpitala żydowskiego. Był bardzo lubiany przez ludność żydowską. Po jego śmierci 15 maja 1873 wybrano dr. Jozefa Rymarkiewicza dyplomowanego we Wrocławiu w 1855 r. W Kaliszu prowadził

¹³ J. R a s z e w s k a, dz. cyt., s. 10.

szeroką praktykę lekarską. W szpitalu pracował do śmierci 16 lutego 1898. Jego następcą był dr Edward Beatus ur. w Kaliszu w 1858 r. Uczył się w miejskim gimnazjum, a medycynę studiował w Warszawie. Od roku 1887 do 1898 pracował jako sekundariusz szpitala, potem został nominowany prymariuszem. Szpitalem kierował do 1914 r. Jego pomocnikiem był dr Jakub Beatus.

Początkowo szpital spotykał się z niechęcią ze strony ludności żydowskiej, zwłaszcza kręgów religijnych. Długo był też uważany tylko za przytułek dla biednych i pozbawionych rodziny. Z czasem te uprzedzenia zostały przelamane i liczba pacjentów od 25 w 1837 r. zaczęła rosnąć do 190 w 1840 r., 382 w 1854 r. i 1554 w 1914 r.¹⁴

W 1862 r. Żydzi zyskali prawo wyborcze do rad powiatowych i miejskich. Do kaliskiej rady powiatowej wśród osiemnastu członków wybrano trzech Żydów: Ludwika Mamrota, Mosze Szipera i Eliasza Mamrota. Wśród dziesięciu zastępców był jeden Żyd Adolf Gembicki. W kaliskiej radzie miasta w 1862 r. na 12 radnych wybrano jednego Żyda Józefa Bernarda Redlicha, a na dwunastu zastępców pięciu Żydów: Adolfa Gembickiego, Rafała Zaksa, Ludwiga Mamrota, Adolfa Kempnera i Jakuba Eliasza Mamloka.

W latach 1861–1862 żydowska inteligencja, której liczba w Kaliszu znacząco wzrosła, próbowała wziąć aktywny udział w życiu gminy, aby dokonać jego reformy na różnych polach. W 1862 r. odbyło się w gminie wiele narad w sprawie konieczności zmian i reformy edukacji dzieci, opieki nad biednymi i zreformowania działalności niesienia im pomocy. Wszystkie kończyły się niczym: ich przeciwnicy w radzie gminy sprzeciwiali się wszelkim zmianom i reformom. Oświeceni zorganizowali się we frakcji postępowej. W końcu postanowili sfinalizować restaurację synagogi spalonej w 1858 r., stworzyć przez gminę szkołę elementarną i postawić na czele gminy osobowość o dążeniach zgodnych z duchem czasów i ich żądaniami.

Istniała grupa kupców i przedsiębiorców związana z Niemcami, tam realizująca swoje interesy, mówiąca po niemiecku, ucząca swoje dzieci przeważnie we Wrocławiu i Berlinie, daleka od przystosowania się do języka polskiego i polskiej kultury, żywiąca do nich niechęć.

Inna grupa inteligencji sympatyzowała z Polakami i ich dążeniami. Ta grupa walczyła z gminą opanowaną przez religiantów z różnych kół – chasydów i misnagdów, którzy byli pod władzą niewykształconych rabinów – nie znających ani jednego obcego słowa. Żalili się, że rabin Waks nie ma żadnego zrozumienia dla potrzeb czasu. Był niegodnym następcą oświeconych i tolerancyjnych rabinów: Szlamy Eigera, Eliasza Rozalera, Cwiego Chajesa. Rabin Waks zadeklarował, że gmina nie potrzebuje tworzyć szkoły. Ludwиг Mamrot nie zważał na słowa Waksa, nie żałował środków i w lipcu 1862 założył szkołę z 3 klasami, potem zaczął szukać nauczyciela znającego język polski, niemiecki, hebrajski, żydowską historię, żydowskie nauki religijne, a także specjalnego nauczyciela języka

¹⁴ N.M. G e l b e r, dz. cyt., s. 432.

polskiego i polskiej historii. Nie zdążył jednak ukończyć swego dzieła, bo zmarł 2 czerwca 1863 w drodze z Berlina do Karlsbadu, gdy jechał na leczenie.

On, jego syn i cała grupa skonsolidowana wokół niego – Redlich, Kempner, Perc, Szner, Gembicki, Maurycy Bloch, Karol, Maurycy i Ludwik Brokmanowie, Juliusz Hartig, Leopold Lubelski byli gorącymi zwolennikami powstania i wspierali je, oczywiście potajemnie, pieniędzmi. Ludwik Brokman był aresztowany przez rosyjską żandarmerię i długo więziony pod zarzutem wspierania polskich przygotowań. Maurycy Goldsztajn został zatrzymany w sierpniu 1862, a Szabataj Szajngold w kwietniu 1862 za wspieranie Polaków.

Gdy wybuchło powstanie, wzięli w nim udział także Żydzi, byli też wśród zesłanych za to na Syberię. Leon Manas wziął udział we wszystkich walkach powstańczych i zginął w walce 15 listopada 1863 r. W Kaliszu żydowskie kobiety pod kierunkiem żony Mamrota utworzyły komitet, który troszczył się o odzież, jedzenie, lekarstwa i pomoc dla walczących.

Początkowo powstanie wywołało kryzys gospodarczy, który dotknął także kaliskich Żydów. Jednak od doprowadzenia do miasta linii kolejowej w roku 1871 wzrost gospodarczy stawał się coraz silniejszy.

W końcu XIX i na początku XX w. oprócz wymienionych aktywnością społeczną wyróżniali się Eliezer Gutman (uczestnik powstania 1863 r.), maskil Wolf Lewin, Wolf Frenkel, Chaskiel Sztajnmam, Aleksander Danciger, Herman Landa, Maurycy Hajman, Maksymilian Cuker. Wspomagał ich Adolf Poznański, absolwent warszawskiej Szkoły Rabinów. Przez kilka lat był adwokatem w Kaliszu, a później przeprowadził się do Warszawy. Często zabierał głos w sprawach żydowskich, bo posiadał wiedzę ogólną i znajomość nauk żydowskich. Wspierał działaczy także znany ekonomista Stanisław Aleksander Kempner, urodzony w Kaliszu. Wspomniani działacze wspierali uczniów za pośrednictwem specjalnego towarzystwa, które założyli w latach 80. XIX wieku. W tym czasie zawładnęli gminą i utrzymali swą pozycję aż do wybuchu pierwszej wojny, prezes i członkowie zarządu majątni i wpływowi ludzie: Mamrot, Zaks, Perc, A. Kempner, dr Cuker, Beatus, Majzner, Tykociński, a także ludzie z komitetu szpitalnego i instytucji filantropijnych.

Podczas ich urzędowania liczba przedstawicieli kół religijnych w zarządzie gminy była bardzo mała. Ślali też skargi do władz rządowych na oświeconych. Zachował się list Berisza Szymiakowicza z lat 80. Swój sprzeciw wobec nich zmanifestował także rabin Waks, opuszczając w 1881 r. swój urząd w Kaliszu i przenosząc się do Piotrkowa, gdzie pracował do śmierci w 1889 r. Zastąpił go rabin Szymoszon Orensztajn, który prowadził wielką jesziwę (wyższą szkołę religijną) i urzędował do swojej śmierci w 1902 r. Dopiero w 1906 r. wybrano następnego rabina, Chaskla Lipszyca (1862–1932), jednego z najbardziej znanych rabinów tego czasu. Był osobą wykształconą, przystosował się do demokratyzacji życia gminy w niepodległej Polsce. Brał udział w życiu politycznym, uczestniczył też w zebraniu założycielskim Agencji Żydowskiej w Zurychu w 1926 r.

W okresie rządów inteligencji w gminie rozwijały się instytucje dobroczynne i powstawały ich nowe formy, jak kasa pożyczkowa dla biednych kupców i rzemieślników, kasa bezprocentowa Gemilas Chesed kierowana przez Józefa Mamłoka i rabina Waksa, garkuchnia, gdzie biedni bez różnicy religii otrzymywali dwa razy dziennie chleb i herbatę. Oprócz wielkiej synagogi, którą po pożarze w 1857 r. odbudowano w tym samym kształcie, były też dwa bejs midrasze (domy modlitwy i studiów) – dawny mały i nowy założony w 1863 r. przez Chanę Frenkel z domu Nelken. Rosła liczba chasydzkich modlitewni (sztibli), a stowarzyszenia rzemieślników tworzyły własne miniany (grupy modlące się osobno w domach modlitw).

Kiedy wzrastał ruch emigracyjny Żydów z Rosji, którzy podróżowali do Niemiec przez Kalisz, z inicjatywy gminy, a ze wsparciem towarzystwa Ezra w Berlinie stworzono specjalny komitet kierowany przez dra Cukera, który troszczył się o wyżywienie emigrujących i środki na dalszą podróż.

2. Szkolnictwo publiczne

17 listopada 1867 r. Adolf Charlam złożył w obecności rabina Maksa Geryntera i Komitetu Żydowskiej Szkoły Początkowej w Kaliszu ślubowanie nauczycielskie, obejmując kierownictwo powołanej szkoły. Tekst ślubowania był typowy dla nauczycieli całego Królestwa Kongresowego, ustalony przez władze carskie. Z uwagi na specyfikę podajemy jego fragment w oryginalnym zapisie: „przez całe życie moje do żadnych tajnych towarzystw tak w Królestwie Polskiem, Państwie Rosyjskiem, jako też za granicą nie należałem i odtąd do żadnych podobnych Towarzystw gdziekolwiek i pod jakimkolwiek nazwiskami istnieć mogących należeć i z nimi stosunków ani na piśmie, ani ustnie, ani też w ogólności jakimkolwiek bądź sposobami, ani sam przez się, ani przez inne osoby mieć nie będę”¹⁵.

Adolf Charlam, syn Lejby, urodził się w Kórniku koło Poznania 28 maja 1824 roku. Patent nauczycielski otrzymał stosunkowo późno, bo w wieku 35 lat, w Gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim za czasów dyrektora Karola Beithela. Na dokumencie stwierdzono, iż wymieniony „udowodnił, że może uczyć języków Polskiego, Rosyjskiego, Niemieckiego, Francuzkiego, Geografii i Arytmetyki.

Przyznaje się też temuż Adolfowi Charlam stopień nauczyciela początkowego z prawem uczenia pierwszych zasad języków Polskiego, Rosyjskiego, Niemieckiego, Francuzkiego, Geografii i Matematyki dzieci wyznania mojżeszowego”¹⁶.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APL], Zespół Kaliska Dyrekcja Szkolna [dalej: KDS], sygn. 379, k. 4.

¹⁶ Tamże.

O swojej drodze do zawodu nauczycielskiego A. Charlam napisał w życiorysie: „Już nieboszczyk mój ojciec szczególnie miał upodobanie do tego kraju i w nim się zajmował nauczaniem młodzieży. Do trzynastego roku życia pobierałem nauki od nieboszczyka mego ojca Lewy Juda Charlam. Potem udałem się do Wrocławia, gdzie przez wspaniałomyślność Dra A. Geiger kilku uczniom uniwersytetu zarekomendowany oddawałem się nabyciu wiadomości i w poczet uczniów Gimnazjum Elizabetańskiego zapisany zostałem.

W dwudziestym roku mego życia wszedłszy do domu Pana Majera Mamelok, kupca w Prażce [Praszka – K.R.], zajmowałem się jego interesami handlowymi i zarazem uczyłem synów jego przez półczwarta roku języka niemieckiego i francuskiego [...] czując w sobie zdolność i mając chęć niepokonaną poświęcenia się dobru publiczności przedstawiłem się w Piotrkowie śp. Wmu dyrektorowi Szaffer, który raczył mię przyjąć do Egzaminu z języka polskiego, niemieckiego i francuskiego”¹⁷.

Samodzielną pracę nauczycielską A. Charlam rozpoczął w kwietniu 1861 roku od otwarcia prywatnej szkoły w Łodzi, gdzie pomocy udzielił mu Izidor Kępiński, Jakub Poznański i wspomniany już dyrektor gimnazjum Karol Beithel.

W 1864 roku, jak podaje, za namową żony urodzonej w Kaliszu i tam mającej rodzinę, zamknął szkołę w Łodzi i udał się do Kalisza. Razem z nim przeniosło się pięciu uczniów, tam bowiem zamierzano otworzyć szkołę żydowską. Zamierzenie nie powiodło się, bowiem „żaden uczeń się nie zgłosił [...]. Kaliszanie natchnieni i ożywieni przez zacnego Izydora Kępińskiego z miasta Łodzi wzięli się na koniec do wyboru siedmiu członków na Komitet Szkoły Elementarnej Wyznania Mojżeszowego, do której liczby należeć i ja mam zaszczyt. Będąc członkiem Komitetu przyjąłem polecony mi od kolegów obowiązek wykładu języka polskiego w tej szkole”¹⁸.

Adolf Charlam kierował szkołą do 1872 roku, mając do pomocy nauczyciela Henryka Szafira. Od roku 1872/73 nauczyciele, którzy nie znali odpowiednio dobrze języka rosyjskiego, byli zwalniani z pracy. Dotyczyło to również A. Charlama. Opiekunem został Maks Landau. Do szkoły zapisano się w pierwszym roku 36 chłopców. Szkoła rozwijała się wolno, mimo że były tradycje szkoły świeckiej w Kaliszu, a opiekun M. Landau z wielką sumiennością wypełniał swe obowiązki¹⁹. Miał licznych przeciwników w gronie Żydów ortodoksyjnych, głównie chasydów, którzy świecką oświatę uważali za zamach na religię i tradycję, a ich stosunek do oświaty był skrajnie negatywny²⁰.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ APL, KDS, sygn. 379, k. 14.

¹⁹ A. Winiarz, *Sprawa świeckiego szkolnictwa dla ludności żydowskiej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1831)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1991, t. XXXIV, s. 40. Autor podaje, że już w 1820/21 r. istniała szkoła w Kaliszu, gdzie uczyło się 26 dzieci żydowskich.

²⁰ M. Wodzicki, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003, s. 218 i n.

Powołanie szkoły świeckiej – „rządowej”, jak uważano naówczas – było dziełem inteligencji, skromnej liczbowo w warunkach Kalisza, liczącej około 100–120 osób. Byli to lekarze, aptekarze, urzędnicy bankowi, prywatni adwokaci, kupcy oraz absolwenci gimnazjum, rozpoczynający pracę zawodową jako nauczyciele²¹.

Ta grupa inteligencji odcinała się od zamkniętej ortodoksyjnej masy swych współwyznawców, którzy w każdej nowości widzieli atak na religię.

Jako podstawowe przedmioty nauczania wymieniono: religię, czytanie druku i pisma, arytmetykę, wiadomości z geografii i historii ojczystej oraz przyrody.

Tabela 2. Tygodniowy plan lekcji w 1868 r.

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II
1.	Biblia	1	2
2.	Historia biblijna	2	2
3.	Czytania biblijne	2	1
4.	Język rosyjski	4	4
5.	Język polski	2	2
6.	Język niemiecki	3	3
7.	Język żydowski	2	2
8.	Arytmetyka	2	1
9.	Opowiadanie o przyrodzie	1	1
10.	Kaligrafia	4	5
11.	Geografia	2	1
	Razem	25	24

Źródło: APL, KDS, passim.

Po 1864 roku na treść nauczania wpływały nie tyle przepisy ani nawet nauczyciel, jeszcze niedostatecznie przygotowany do nowych wymagań, ile podręczniki szkolne przydzielone i nakazane przez dyrekcje szkolne. Od początku lat siedemdziesiątych do szkół elementarnych wprowadzono nowe podręczniki, w większości pisane w języku rosyjskim. Podstawowym podręcznikiem była I. Wodowozowa *Kniga dla pierwonaczalnago cztienia* oraz jego wskazówki dla nauczyciela pt. *Kniga dla ucztiteliej*.

Książkę I. Wodowozowa propagowano usilnie po wprowadzeniu 2/14 grudnia 1871 r. obowiązkowej nauki języka rosyjskiego do szkół elementarnych Królestwa. Stała się ona również podstawą przygotowania dydaktycznego nauczycieli na konferencjach metodycznych. Oprócz wymienionej zalecano podręczniki N.A. Korfa *Rukowodztwo w obuczeni gramoty po zwukowej metody*, Petersburg 1871 oraz K.D. Uszyńskiego *Rodnoje slovo*, Petersburg 1871.

²¹ A. Winiarz, dz. cyt., s. 40.

Fot. 1. Szlama Wileńczyk (ur. 1881). Nauczyciel religii Publicznej Szkoły Żydowskiej w Kaliszu, fot. z 1910 r.

Od 1878 r. szkoły elementarne otrzymały czasopisma pedagogiczne w języku rosyjskim przydzielane przez dyrekcje szkolne, były to: „Narodnaja Szkoła”, „Wiestnik Narodnoj Pomoszczy” oraz „Russkij Naczalnyj Uczitiel”, „Russkoje Cztienije”. Do nauczania hebrajskiego używano podręcznika Bogrowa *Żydowski manuskrypnik*, a do religii Segala *Krótki żydowski katechizm*. W szkołach powszechnie były w użyciu mapy carskiej Rosji oraz Europy, półkula, globusy, portrety członków panującego domu Romanowych, obrazy do nauczania Starego Testamentu. Do nauki pisania stosowano ruchomy alfabet rosyjski, wzory kaligraficzne i rysunkowe, przybory geometryczne i liczydła służyły do nauki rachunków. Do nauczania rachunków stosowano książkę M. Kiurziena i P. Miulmana *Sbornik zadacz i primierow dla naczalnych narodnych ucziliszcz*, do geografii – A. Stupiel, E. Głow, *Kratkij kurs geografii Rossiji so swiedienijami iz wsieobszcej geografii*.

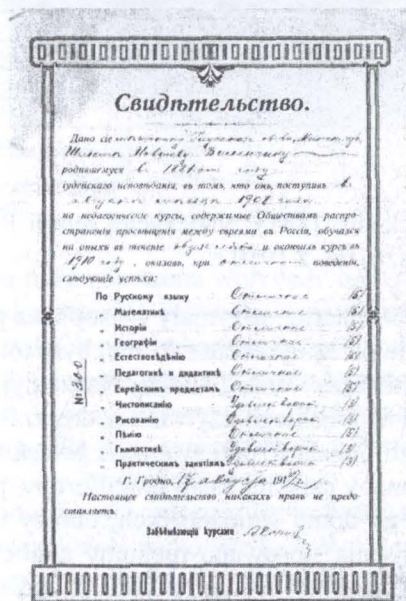
W 1882 r. zmieniono tygodniowy plan lekcji. Przedstawia go tabela 3.

Tabela 3. Tygodniowy plan lekcji w 1882 roku

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Klasa III
1.	Religia mojżeszowa	4	3	2
2.	Język rosyjski	5	8	5
3.	Język żydowski	3	2	2
4.	Język niemiecki	1	3	2
5.	Język polski	2	2	2
6.	Arytmetyka i geometria	4	5	5
7.	Geografia i przyroda	—	1	3
8.	Historia Rosji	—	—	3
9.	Kaligrafia	2	2	2
10.	Rysunki	2	2	2
11.	Śpiew (nadobowiązkowo)	—	—	3
	Razem	23	28	31

Źródło: APŁ, KDS, sygn. 379, passim.

W 1872 roku otwarto żydowską publiczną szkołę żeńską dla 70 uczennic. Starszą nauczycielką została Ida Poznańska, kierująca szkołą do 1885 roku. Drugą nauczycielką była Hulda Sachs, pracująca także do 1885 roku.

Fot. 2. Świadectwo Szlamy Wileńczyka z ukończenia kursów pedagogicznych Towarzystwa Krzewienia Oświaty wśród Żydów w Rosji, Grodno (1912)

W tym roku kierownictwo szkoły objęła Helena Zaks, mając do pomocy Helenę Band. Kolejna zmiana grona nauczycielskiego nastąpiła w 1901 roku, kiedy starszą nauczycielką została Regina Kojf, a od 1906 roku doszła Mindla Heinrich. W tym gronie pracowano do wybuchu I wojny światowej.

Szkoła żeńska miała stabilną liczbę uczennic do 1914 roku, oscylowała ona od 70 w 1872 roku do 90 w 1895 r. W 1908 r. zapisanych było 55 uczennic, w 1912 r. – 82, a w 1913 – 64 uczennice. Pozorny spadek wynika z przeniesienia części uczennic do szkoły męskiej. W 1906 roku przekształcono szkołę męską na ogólną, czyli koedukacyjną. W przeciwnym razie szkole męskiej groziło zamknięcie. Stopień scholaryzacji dziewcząt był jednakże niski, w 1915 roku na 3000 dziewcząt w wieku szkolnym uczyło się jedynie 560²².

Szkoła męska w 1907 roku liczyła 30 chłopców i 63 dziewczynki. Na 1908 r. zapisało się 42 chłopców i 79 dziewcząt, tj. 121 uczniów. W ciągu roku ubyło jednak 3 chłopców i 18 dziewcząt, pozostało więc 94 uczniów²³. Uczniowie pochodzili z rodzin kupieckich – 14 chłopców i 29 dziewcząt oraz drobnomieszkańskich – 28 chłopców i 50 dziewcząt²⁴.

Szkoły były dobrze wyposażone w rosyjskie pomoce naukowe, biblioteka szkoły męskiej, a z czasem ogólnej, posiadała 292 książki na kwotę 190,79 rubli oraz globusy i mapy na sumę 36,45 rubli. Szkoła żeńska miała 308 książek, w tym 259 podręczników w 279 tomach na kwotę 447,10 rubli, oraz 26 globusów i 10 map²⁵.

Fot. 3. Hersz Kac (ur. 1885 w Pułtusku), nauczyciel religii w Szkole Ryfki Czarnożył w Kaliszu

W szkole żeńskiej istniał 18-osobowy chór, występujący na uroczystościach szkolnych, ale także podczas regularnych wizytacji inspektora szkolnego i dyrektora Kaliskiej Dyrekcji Szkolnej. Inspektor z satysfakcją napisał, iż

²² APŁ, KDS, sygn. 185, k. 11.

²³ APŁ, KDS, sygn. 33, k. 127.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

czas ich obecności 1 września 1912 r. chór bezbłędnie po rosyjsku i artystycznie odśpiewał *Boże, caria chрани, Mnogije litja* oraz *Ruś*.

W szkołach żydowskich rok szkolny trwał od 10 sierpnia do 3 czerwca, z uwagi na liczne święta religijne na przełomie września i października.

Kadra nauczycielska na przełomie XIX i XX wieku miała odpowiednie wykształcenie ogólne i pedagogiczne. Była wyznania mojżeszowego za wyjątkiem Romana Osuchowskiego, mianowanego w 1885 roku starszym nauczycielem. Zastosowano tu okólnik Rady Państwa z 5 marca 1885 r. „O porządku naznaczania nauczycieli i nauczycielek do szkół ludowych Królestwa Polskiego i o języku nauczania w tych szkołach”. W myśl tego okólnika władza szkolna nie musiała zasięgać opinii społeczności lokalnej. Okólnik ten eliminował resztki narodowego charakteru szkół początkowych.

Tabela 4. Nauczyciele żydowskich szkół publicznych w Kaliszu w latach 1867–1914

Lp.	Imię i nazwisko	Lata pracy	Wykształcenie
1.	Adolf Charlam	1867–1872	2 klasy gimnazjum + egzamin na nauczyciela
2.	Henryk Szafir	1867–1882	szkoła miejska w Kaliszu + egz. na naucz.
3.	Izrael Pacio	1882–85	szk. miejska i egz. na naucz. domowego
4.	Roman Osuchowski	1885–86	seminarium nauczycielskie
5.	Józef Szlupper	1886–1908	seminarium nauczycielskie
6.	Hersz Beatus	1908–1910	Gimnazjum męskie
7.	Dawid Markels	1910–1914	seminarium nauczycielskie
8.	Ida Poznańska	1872–1882	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
9.	Hulda Sachs	1872–1885	Gimnazjum żeńskie w Kaliszu (1871) ze złotym medalem
10.	Regina Kojf	1901–1914	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
11.	Mindla Heinrich	1906–1914	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
12.	Hana Rachela Król	1908–1914	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
13.	Helena Zaks	1885–1901	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
14.	Helena Band	1885–1906	gimnazjum żeńskie + patent nauczycielski
15.	Emanuel Gros	1889–1908	wyższe
16.	dr Leonard Frank	1908–1914	wyższe
17.	Szlama Wileńczyk	1913–1914	Kursy pedagogiczne Towarzystwa Krzewienia Oświaty wśród Żydów w Grodnie
18.	Herman Joel	1908	wyższe
19.	Maks Landau	1867–1889	progimnazjum + egzamin nauczycielski
20.	Izrael Schreiber	1913–1914	autodidacta; nauczyciel religii

Zródło: APL, KDS, sygn. 33, 35, 38, 42, 45, 48, passim.

Zmiana ta, dokonana w czasie „apuchtinowskich porządków”, wynikała z racji słabej znajomości języka rosyjskiego u poprzednich nauczycieli. Nie wyszła szkole na dobre, rodzice natychmiast bowiem wycofali ze szkoły uczniów, kiedy kierownikiem szkoły mianowano nie-Żyda. Po roku ponownie powołano na kierownika szkoły nauczyciela wyznania mojżeszowego.

Udział młodzieży żydowskiej w szkolnictwie publicznym w Kaliszu był więcej niż skromny. Oceniając jednak funkcjonowanie żydowskiego szkolnictwa

publicznego, trzeba mieć na względzie uwarunkowania, jakim wówczas podlegało. Stosunek ludności żydowskiej do szkolnictwa rządowego zależał w dużym stopniu od charakteru tego szkolnictwa i od nauczycieli w nim zatrudnionych. Stanowisko Żydów – od ortodoksyjnych do zasymilowanych – było niechętnie rusyfikacji i nauczaniu języka rosyjskiego.

Zamiary władz carskich były aż nadto widoczne – Żydów będących poddanymi Rosji chciano zrusyfikować. Uważano ich za obojętnych politycznie, a więc łatwych do pozyskania²⁶. Jednym z instrumentów miała być narodowościowa szkoła rządowa. Należy uwzględnić również stały negatywny stosunek sfer ortodoksyjnych wobec świeckiej oświaty²⁷.

Mimo względnie sprzyjających warunków społecznych i politycznych szkoła wiodła rachityczny żywot. Przyczyn było wiele, ale główne sprowadzają się do zróżnicowanej postawy wobec problemu nauczania przedmiotów świeckich wśród samych Żydów. Zachowawcza religijnie większość ludności była przeciwna szkole, uważając, że pozostaje ona w sprzeczności z nakazami religii. Dla ortodoksyjnej części ludności każda szkoła rządowa wydawała się niedobra. Istotne znaczenie dla rozwoju oświaty żydowskiej miał też sposób finansowania publicznego szkolnictwa elementarnego dla dzieci żydowskich. Do finansowania tego typu szkół zobowiązana była gmina żydowska poprzez nakładanie składki szkolnej na ogół swych wyznawców. Władze miejskie ograniczały się do symbolicznej pomocy materialnej.

Koszt utrzymania szkoły męskiej w 1885 r. wynosił 1261,50 rubli, w 1912 wzrósł do 1762,05 rubli; z tego ludność dawała 1662,05 rubli, a miasto przydzieliło symboliczną subwencję w kwocie 45 rubli²⁸. Na koszty składały się pensje dla nauczycieli. W 1885 r. kierownik otrzymywał 420 rubli rocznie, a drugi nauczyciel 210 rubli. Koszt wynajmu lokalu szkolnego wynosił 150 rubli. W 1910 r. pensje nauczycieli wynosiły odpowiednio po 450 rubli dla kierowników szkół, to jest Dawida Markelsa i Reginy Kojf, a pozostali nauczyciele etatowi, to jest Mindla Heinrich i Hana Rachela Król, otrzymywali po 400 rubli rocznie²⁹.

3. Szkolnictwo prywatne

2 kwietnia 1910 roku Cemach Feldstein, dr filozofii Uniwersytetu w Bernie ze specjalnością ekonomii narodowej i historii powszechnej, otrzymał zezwolenie dyrektora Warszawskiego Okręgu Naukowego na otwarcie w Kali-

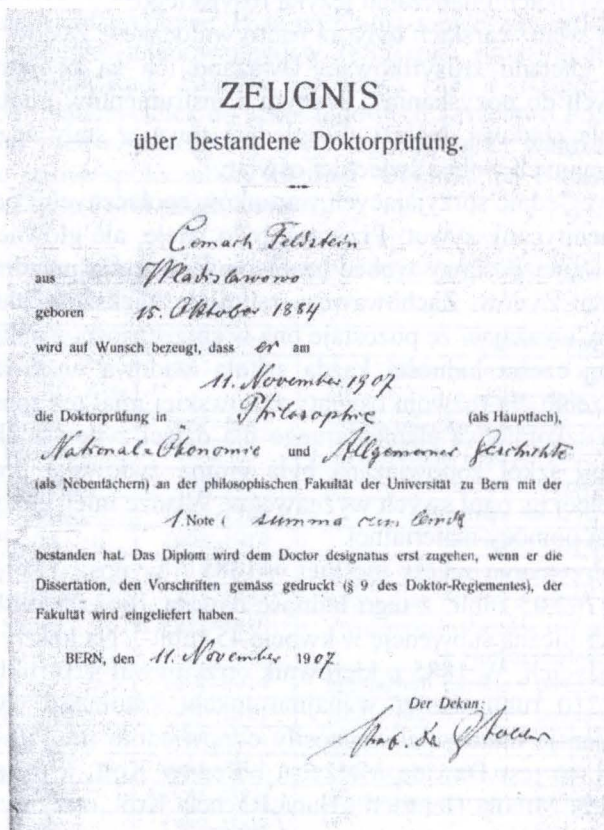
²⁶ Z. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994, s. 247 i n.

²⁷ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983, s. 234–236.

²⁸ APL, KDS, sygn. 35, k. 119.

²⁹ Tamże.

szu 4-klasowej szkoły męskiej z prawami progimnazjum³⁰. Szkołę uruchomiono dopiero w roku szkolnym 1912/13; zapisało się 97 uczniów. Zakwalifikowano ich wstępnie do 4 klas programowych, a to do klasy I wstępnej i II wstępnej oraz I i II klasy programowej progimnazjum.

Fot. 4. Świadectwo o złożeniu egzaminu do Uniwersytetu w Bernie (Szwajcaria) Cemacha Feldsteina (1907)

Zamiarem właściciela szkoły było doprowadzenie do otwarcia pełnego gimnazjum, więc dobór kadry nauczycielskiej był staranny i przemyślany.

Wśród nauczycieli jego szkoły spotyka się rosyjskie nazwiska. Były to żony lub córki urzędników carskiej administracji oraz Rosjanie zatrudnieni w carskich instytucjach w Kaliszu. Fakt ten przyczynił się do akceptacji zamiarów właściciela szkoły oraz wysokiej oceny placówki w zakresie pracy dydaktyczno-wychowawczej przez administrację szkolną. Nie było natomiast nauczycieli Polaków.

³⁰ APL, KDS, sygn. 135, k. 8.

Tabela 5. Nauczyciele progimnazjum C. Feldsteina

Lp.	Imię i nazwisko	Narodowość	Wykształcenie	Nauczane przedmioty
1.	Cemach Feldstein	Żyd	wyższe, dr filozofii, Uniwersytet w Bernie	język niemiecki, jidysz
2.	Władimir Kobro	Rosjanin	Uniwersytet Petersburski, prawo	historia Rosji
3.	Borys Mirosławskij	Rosjanin	Uniwersytet Petersburski, prawo	język rosyjski
4.	Władimir Sołowcow	Rosjanin	Uniwersytet Moskiewski, geografia	geografia
5.	Haskiel Hen	Żyd	Szkoła Rabinów w Wilnie	religia
6.	Olga Kobro	Rosjanka	Wyższe Kursy Żeńskie w Petersburgu	język francuski
7.	Elka Freida Bużańska	Żydówka	Gimnazjum Żeńskie w Warszawie	język rosyjski
8.	Anna Kolosowa	Rosjanka	Gimnazjum Żeńskie, egzamin na nauczycielkę domową	rysunki

Zródło: APL, KDS, sygn. 135, passim

Mimo wysokiej oceny szkoły przez nadzór pedagogiczny inny organ caratu – tajna policja polityczna „ochrona” trzykrotnie w 1913 r. odmówiła zgody na zatrudnienie w charakterze nauczycieli osób podejrzanych politycznie. Byli to: Aniel Holtz, Żydówka urodzona w Kaliszu, tamże ukończyła w 1906 r. Gimnazjum Żeńskie, a w 1910 r. Uniwersytet w Grenoble w zakresie filologii romańskiej. Zakaz zatrudnienia gubernator kaliski wydał także wobec Mordechaja Dickmana, urodzonego w Rózanem koło Grodna, oraz Bruchę Reina z Warszawy, nauczycielkę języka polskiego, posiadającą patent nauczyciela domowego³¹.

C. Feldstein 16 września 1913 r. wystąpił do dyrektora WON o zgodę na nauczanie języka polskiego w wymiarze 3 godzin tygodniowo. Zgodę uzyskał 26 listopada tegoż roku. Tygodniowy plan lekcji przedstawia tabela 6.

Każda szkoła prywatna musiała być wizytowana corocznie, a wizytator miał nie tylko prawo uczestniczenia w lekcjach, kontrolowania książek w bibliotece i u uczniów, lecz także całej dokumentacji szkolnej. Do jego obowiązków należało także wydawanie opinii na temat roli danej placówki w miejscowym środowisku. Miał także prawo występowania z wnioskiem o zamknięcie szkoły, jeżeli stwierdził uchybienia w jej działalności dydaktyczno-wychowawczej. 17 czerwca 1914 r. inspektor szkolny w Kaliszu w piśmie do naczelnika Kaliskiej Dyrekcji Szkolnej zawarł wysoką ocenę szkoły: „Meble i przybory dobrze urządzone. Nauczyciele: 4 osoby z wyższym wykształceniem prawosławnej religii, 1 Żyd, 6 osób ze średnim wykształceniem (w tym 1 osoba prawosławna). W maju przyjęto 12 uczniów nowych. Efekty nauczania uczniów we wszystkich przedmiotach nauczania w końcu roku były w pełni zadowalające. Wszystkie

³¹ APL, KDS, sygn. 135, k. 36.

przedmioty programu były realizowane według męskich gimnazjów państwowych.

Tabela 6. Tygodniowy plan lekcji Progimnazjum C. Feldsteina w 1913 roku

Lp.	Przedmiot	Wstępna I	Wstępna II	I	II	Ogółem
1.	Religia	5	4	4	4	17
2.	Język rosyjski	6	6	6	5	23
3.	Język żydowski	4	4	4	4	16
4.	Język niemiecki	–	–	4	3	7
5.	Język polski	3	3	3	3	12
6.	Język francuski	–	–	–	4	4
7.	Arytmetyka	6	5	4	4	19
8.	Historia Rosji	–	–	4	4	8
9.	Geografia	–	–	2	2	4
10.	Przyroda	–	–	2	2	4
11.	Rysunki	–	2	1	1	4
12.	Kaligrafia	2	2	2	–	6
13.	Śpiew	1	1	1	1	4
	Razem	27	27	37	37	128

Źródło: APL, KDS, sygn. 135, k. 17 i n.

Biorąc pod uwagę, że dla Żydów wstęp do gimnazjów rządowych jest ograniczony i mając na uwadze zaostrzone stosunki na gruncie ekonomicznego bojkotu między Żydami i Polakami, Żydzi starają się zabierać swoje dzieci z polskich zakładów szkolnych.

Ja proponuje, by jeżeli to możliwe, poprzeć starania Feldsteina o rozszerzenie i przekształcenie z 4 klas na 8-klasowe gimnazjum przy warunkach stopniowego kolejnego otwierania klas. Dodaje, że wszystkie przedmioty były wykładane w języku rosyjskim³².

Drugą liczącą się w Kaliszu szkołą prywatną dla młodzieży żydowskiej była szkoła żeńska Ryfki Czarnożył, istniejąca od 1905 roku. 10 grudnia 1904 roku dyrektor WON zezwolił jej na otwarcie 4-klasowej szkoły żeńskiej, z uwagi na fakt, że na 3000 dziewcząt żydowskich w Kaliszu naukę szkolną pobierało jedynie 560³³.

11 kwietnia 1905 roku szkoła rozpoczęła działalność z udziałem 50 uczennic w klasach I i II. Czesne wynosiło początkowo 2 ruble miesięcznie, od 1908 roku wzrosło do 5 rubli. Od 25 listopada 1906 r. przez 1 rok pracowała druga nauczycielka, Zofia Golińska, po niej zaś od 24 września 1907 r. rozpoczęła pracę Brucha Rein.

W 1905 roku nauczano następujących przedmiotów: religii, języka rosyjskiego, języka niemieckiego, języka polskiego, arytmetyki, geografii, rysunków, robót ręcznych i kaligrafii (zob. tabela 7).

³² APL, KDS, sygn. 33, k. 217.

³³ APL, KDS, sygn. 185, k. 9.

Tabela 7. Tygodniowy plan nauczania w 1905 roku

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II
1.	Religia	2	2
2.	Język rosyjski	5	5
3.	Język niemiecki	4	3
4.	Język polski	2	2
5.	Arytmetyka	3	3
6.	Roboty ręczne	1	2
7.	Kaligrafia	2	2
8.	Rysunki	2	2
9.	Geografia	2	2
Razem		23	23

Źródło: APL, KDS, sygn. 185, passim

Właścicielka szkoły dążyła usilnie do uzyskania u władz szkolnych statusu progimnazjum żeńskiego. Aby pozyskać przychylność władz carskich, zmieniła w 1908 r. plan i program nauczania oraz zatrudniła w swojej szkole Rosjan jako nauczycieli. Z planu nauczania usunęła język polski. Nie wynikało to z niechęci do kultury polskiej, ale z potrzeby przekonania władz carskich, że nie przestoczy szkoły w placówkę o charakterze polskim (zob. tabela 8).

Tabela 8. Tygodniowy plan nauczania w 1908 roku

Lp.	Przedmiot	Klasy		
		Wstępna	I	II
1.	Religia	2	2	2
2.	Język rosyjski	6	5	4
3.	Język niemiecki	–	5	4
4.	Język francuski	5	5	6
5.	Arytmetyka	4	3	3
6.	Kaligrafia	4	2	1
7.	Historia Rosji	–	2	2
8.	Geografia	–	3	2
9.	Rysunki	–	2	–
10.	Prace ręczne	–	–	2
11.	Śpiew	–	1	1
12.	Lekcja dowolna (język żydowski)	–	1	1
Razem		21	31	28

Źródło: APL, KDS, sygn. 185, passim

Rozwój szkoły przebiegał w różnych latach ze zmienną dynamiką. W 1912 roku szkoła liczyła 58 uczennic, w roku następnym miała 4 klasy programowe, ale uczęszczały tu tylko 44 uczennice, w poszczególnych klasach było odpowiednio: w kl. I – 14 uczennic, w kl. II – 15, w kl. III – 10 i w klasie IV – 5. Od 18 listopada 1913 roku zamknięto klasę II z uwagi na rezygnację uczennic z dalszej nauki. Szkoła mimo niskiego czesnego i dobrych nauczycieli nie cieszyła się powodzeniem, nie zaspokajała bowiem potrzeb edukacyjnych społeczności żydowskiej. Rodziny, które zdecydowały się oddać swe córki do

szkół średnich, zapisywały je zwykle do pełnowartościowego rządowego gimnazjum żeńskiego.

Tabela 9. Nauczyciele szkoły w latach 1905–1914

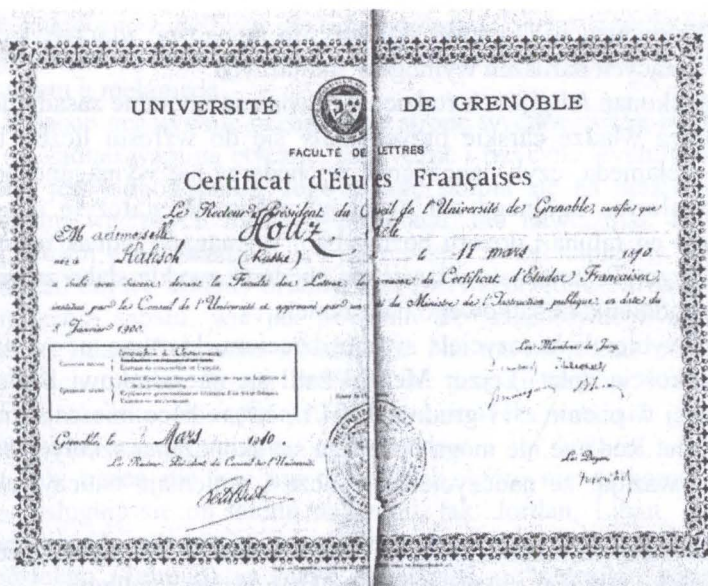
Lp.	Imię i nazwisko	Narodowość	Wykształcenie	Nauczane przedmioty	Okres pracy
1.	Ryfka Czarnożył	Żydówka	Gimnazjum Żeńskie w Płocku	Język rosyjski, język niemiecki, matematyka	1905–1914
2.	Nomma Wasserman	Żydówka	Gimnazjum Żeńskie w Płocku	Religia, kaligrafia, roboty ręczne	1909–1914
3.	Mikołaj Baranowski	Rosjanin	Uniwersytet Petersburski, wyższe	Język rosyjski, arytmetyka	1906–1914
4.	Mirell Ciwut	Żydówka	Patent nauczycielki domowej	Język francuski	1905–1910
5.	Elżbieta Andrejewa	Rosjanka	Gimnazjum żeńskie i patent nauczycielki domowej	Język rosyjski, historia, geografia	1908–1914
6.	Zinajda Fortunatowa	Rosjanka	Gimnazjum żeńskie i patent nauczycielki	Język rosyjski, geografia	1908–1914
7.	Pelagia Kampioni	Rosjanka	Gimnazjum żeńskie i patent nauczycielki	Język francuski	1910–1914
8.	Zofia Golińska	Żydówka	Patent nauczycielki	Język rosyjski, arytmetyka, język polski	1906
9.	Brucha Rein	Żydówka	Patent nauczycielki	Rysunki, język polski, język niemiecki	1907
10.	Bina Golc	Żydówka	Gimnazjum żeńskie w Kaliszu	Religia, roboty ręczne	1911–1914

Źródło: APL, KDS, sygn. 185, passim

Do wybuchu I wojny światowej władze carskie nie wyraziły zgody na podniesienie placówki do rangi progimnazjum. 25 czerwca 1911 roku kurator WON wydał decyzję, że zmienia dotychczasowy status szkoły ze „szkolnego zakładu” na „2-klasową szkołę początkową”³⁴. Być może stało się to ze względu na zbyt małą liczbę uczniów. Nie było też czterech klas podstawowych.

Mimo że językiem wykładowym był język rosyjski, szkoła Ryfki Czarnożył zachowała narodowy i wyznaniowy charakter placówki żydowskiej. Uczęszczała do niej wyłącznie młodzież żydowska, ucząca się obok przedmiotów ogólnokształcących także języka żydowskiego (jidysz).

³⁴ APL, KDS, sygn. 185, k. 74.

Fot. 5. Dyplom Andela Holtza z Uniwersytetu Grenoble we Francji (1910)

Średnie szkoły żydowskie nie miały tradycji w Królestwie Polskim. Żydowscy uczniowie od lat uczęszczali do rządowych gimnazjów męskich i żeńskich albo do prywatnych szkół polskich lub niemieckich. Po 1905 roku nastąpiło znaczne zliberalizowanie tzw. *numerus clausus* w gimnazjach rządowych (dotychczas od 5 do 15% ogółu uczniów). W szkołach prywatnych z prawami rządowymi z braku innych kandydatów chętnie przyjmowano uczniów żydowskich. Z tych powodów nie było w Kaliszu zapotrzebowania na średnią narodową szkołę żydowską.

Jak wynika z zapisów archiwalnych, w Kaliszu istniała jeszcze Izaaka Szapocznika 1-klasowa męska szkoła wieczorowa dla kupców i rzemieślników, a nadto 1-klasowe żeńskie szkoły: M. Fesenko, Symeona Błaja, Rafaela Błaja, Rudolfa Fibicha, Pesse Ł. Bojle, które były raczej modernizowanymi chederami.

4. Szkolnictwo religijne. Chedery

Szkoły chederalne odpowiadały polityce oświatowej caratu lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Wychowywały w duchu religijnym i w poszanowaniu wszelkiej władzy. Do programów wprowadzono naukę języka rosyjskiego. Zwracano jedynie uwagę na warunki lokalowe. W tym celu specjalna komisja miejska oglądała przeznaczone na placówkę pomieszczenie i określała jego przydatność. Komisja bardzo liberalnie podchodziła do całej sprawy, wszystkie bowiem chedery mieściły się w mieszkaniach mełamedów lub w wynajętych

lokalach w kamienicach. Odmowy należały do rzadkości, zdarzały się dopiero w wypadku rażących naruszeń wymogów sanitarnych.

Obok przekonań religijnych rodziców to właśnie liberalne zasady udzielenia zezwoleń przez władze carskie przyczyniały się do wzrostu liczby tych placówek. Od melameda, czyli nauczyciela w chederze nie wymagano odpowiedniego wykształcenia ogólnego ani pedagogicznego. Wystarczyło odpowiednie zaświadczenie od rabina i dozoru bóżniczego. Wymagano jednak nauczania języka rosyjskiego. To zmuszało właściciela chederu, zwykle słabo znającego ten język, do zatrudnienia dodatkowego nauczyciela.

Rodzice wybierali nauczyciela swoim dzieciom, kierując się opinią o jego pracy i wysokością opłat. Lejzor Mendel żalił się naczelnikowi Kaliskiej Dyrekcji Szkolnej w piśmie z 11 grudnia 1904 r., że „rodzice mieszą się w treść nauki w szkole. Rodzice nie mogą doczekać się skończenia szkoły i dają dzieci do innego. Uważają, że nauczyciele źle uczą i zmieniają nauczycieli jak rękawiczki”³⁵.

Nauka w chederze rozpoczynała się rano i trwała do wieczora. Cheder pełnił funkcję ochronki, bowiem rodzice zajęci byli cały dzień handlem.

Program nauczania był trzystopniowy. Dla początkujących przewidziano naukę alfabetu, czytania i pisania, na drugim poziomie poznawano Pięcioksiąg z komentarzami Rasziego oraz wprowadzenie do Talmudu. Na trzecim poziomie, dla starszych chłopców, przewidziano nauczanie Talmudu i komentarzy. Cały czas zaznajamiano uczniów z wiedzą o tradycji i historii Żydów.

Większe chedery dzieliły uczniów na IV lub V klas. Do klasy I uczęszczały dzieci od 3 do 6 roku życia, poznawano tam litery i czytano teksty w języku hebrajskim, w klasie II były dzieci od 5 do 7 roku życia, rozpoczynano czytanie i tłumaczenie na język żydowski (jidysz) oraz poznawano pierwsze rozdziały Pięcioksięgu. W klasie III (uczniowie od 6 do 9 roku życia) rozpoczynano naukę całego tygodniowego ustępu Pięcioksięgu z hebrajskim komentarzem Rasziego. Praktykowano także początki nauki Talmudu.

W klasie IV dla chłopców od 7 do 12 roku życia przewidziano studiowanie Talmudu z komentarzem Rasziego. Poznawano ponadto Pięcioksiąg z komentarzami. W klasie VI, gdzie byli najstarsi chłopcy, studiowano Talmud z licznymi starymi i nowymi komentarzami oraz poznawano kodeks obrzędów religijnych Józefa Caro (XVII w.) nazywany *Szulchan Aruch*³⁶.

O chederach w Królestwie Polskim Majer Bałaban w 1916 r. pisał: „Jest więc rzeczą oczywistą, że przy takim stanie nauczycielstwa nie może być mowy o pedagogice, metodyce, higienie, rozwoju duchowym i wychowaniu dzieci. Nauczyciele są kiepscy. W całej Polsce nie istnieją żadne kursy ani preparandy dla kandydatów na nauczycieli tego zawodu. Nauczyciele rekrutowani są

³⁵ APL, KDS, sygn. 184, k. 9.

³⁶ M. Bałaban, *Raport o żydowskich instytucjach oświatowych i religijnych na terenach Królestwa Polskiego okupowanych przez Austro-Węgry*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2001, nr 1 (197), s. 47.

z dwóch kategorii: z belfrów oraz z handlarzy, którzy stracili swoje majątki. Belfer (pomocnik) jest absolwentem chederu, który w wieku 13–14 lat staje się praktykantem u melameda³⁷.

M. Bałaban negatywnie ocenił także stronę wychowawczą w chederze: „nie kładzie się żadnej wagi na etyczne, estetyczne i fizyczne wychowanie. Chłopiec kształcony jest jednostronnie. Jego uwagę skupia się na niezrozumiałych dla niego, średniowiecznych ideach i pojęciach, nie nawiązując do wiedzy najnowszej. Uczeń wie dokładnie, ile i jakie ofiary złożył kapłan w tym i tym dniu, kiedy chodził czysty, a kiedy brudny. Zna pierwszorzędne i drugorzędne zakazy i przekroczenia sabatu, wie jak powinno się szlachtować bydło, zna nazwy babilońskich miast Pumpadita i Nabardea. Nie ma on jednak pojęcia, nad jaką rzeką leży ich miasto, ile ma brzegów, ile jest kierunków świata, jak się je wyznacza i określa. O częściach świata i innych pojęciach geograficznych, o powstawaniu deszczy, chmur, o przyrodzie i jej historii nie ma żadnego pojęcia. Tak, uczeń nie wie nic o rzeczach, które nie dotyczą religii lub jej historii. Posługuje się on takimi nazwami, jak: Jordan, Liban, Damaszek, nie łącząc ich z żadnymi faktami, tłumaczy dosłownie z hebrajskiego (Biblia) lub z babilońskiego (Talmud) na język żydowski, nie potrafiąc powtórzyć treści tłumaczonego tekstu³⁸.

Majer Bałaban w 1916 r. wizytował naukę w chederach w Radomsku, Ostrowcu Świętokrzyskim, Kielcach, Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim. W Kielcach wszyscy uczniowie chederu nie wiedzieli, w jakim żyją kraju, w Radomsku melamed nie był w stanie bez książki wyjaśnić uczniom znaczenia Święta Kuczek. W Ostrowcu Świętokrzyskim uczniowie nie byli w stanie podać, ile dni trwa Święto Żydowskiego Nowego Roku. W Piotrkowie Trybunalskim uczniowie szkoły Talmud Tory nie wiedzieli nic o zburzeniu Jerozolimy³⁹.

Były także przypadki dobrego prowadzenia lekcji przez młodych nauczycieli w tych chederach (np. w Jędrzejowie), w których jednocześnie odbywały się lekcje przedmiotów świeckich i religijnych. Jednakże ci nauczyciele przez kręgi chasydzkie byli oskarżani o herezję.

Jak podaje M. Bałaban: „Chociaż ogólnie wiadomo, że uczą lepiej niż inni nauczyciele, są bojkotowani przez chasydów. Chasydzi poruszają niebo i ziemię, aby stracili szacunek i zaufanie w oczach dzieci⁴⁰.

Na taki obraz pracy w chederach – zdaniem M. Bałabana – wpływ pośredni miała inteligencja żydowska, bowiem „w Polsce lud jest ultraortodoksyjny, inteligencja zaś jest negacją wszelkiego religijnego żydostwa [...]. Co na ogół cechuje inteligencję (spolszczoną) w Polsce, tj. zupełne niezrozumienie potrzeby bodaj częściowego (zewnątrznego) stosowania się do mas, o ile się je chce ku sobie podnieść⁴¹.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 48. Tłumaczenie z języka niemieckiego – K.R.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 51.

⁴¹ M. B a ł a b a n, *W sprawie szkolnictwa dla Żydów w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2001, nr 1 (197), s. 69 i n.

Sytuacja w Kaliszu była podobna. Rosyjski inspektor szkolny po wizytacji szkoły Talmud Tory stwierdził w protokole odnosząc się do nauczyciela Dawida Mosesa stwierdził: „zwolnić nauczyciela i zatrudnić nowego”⁴².

Funkcjonowanie chederów Kaliszu przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Chedery w Kaliszu w 1895 roku

Lp.	Właściciel	Liczba uczniów	Właściciel zna język rosyjski	Nauczyciel języka rosyjskiego
1.	Mordka Waksman	18	bardzo słabo	Szymon Blaj
2.	Mordka Mamelok	7	słabo	Szymon Blaj
3.	Sz. Goldberg	20	dostatecznie	Rafał Blaj
4.	Abraham Kuperwasser	20	bardzo słabo	Landau
5.	I. Izraelski	20	dobrze	właściciel
6.	D. Rubin	28	słabo	Rafał Blaj
7.	Mojżesz Kabe	19	słabo	Czarnożył
8.	Gedalie Klaper	16	dobrze	właściciel
9.	Tobiasz Roth	15	dobrze	właściciel
10.	Szymon Markowicz	18	dobrze	Rafał Blaj
11.	Abraham Kadner	26	słabo	Szymon Blaj
12.	Lejba Mencweld	20	dostatecznie	Landau
13.	Beniamin Makowski	15	dostatecznie	Czarnożył
14.	Mojżesz Safir	16	dobrze	właściciel
15.	Kopel Wrocławski	16	dobrze	właściciel
16.	Berek Manele	12	dobrze	właściciel
17.	Lejbuś Frimer	20	słabo	Landau
18.	Dawid Sare	14	słabo	Landau
19.	Mordka Horsztat	15	słabo	Landau
20.	Abe Beim	15	dostatecznie	Landau
21.	Lejba Siwosz	19	zadawalająco	Czarnożył
22.	Zyskind Flancbern	16	dobrze	Cjakowski
23.	Icek Zimand	17	słabo	Cjakowski
24.	Henoch Pukacz		słabo	Cjakowski

Zródło: APL, KDS, sygn. 37, k. 11 i n.

Cała prawie młodzież żydowska objęta była nauczaniem, a przeważająca większość uczęszczała do chederów. Obowiązek kształcenia w chederze był bowiem nakazem religijnym i obyczajowym. Dla najuboższej młodzieży i sierot były oddzielne szkoły religijne Talmud-Tory, utrzymywane przez zarządy gmin żydowskich.

Śledząc rozwój publicznych szkół żydowskich w Kaliszu na przełomie XIX i XX wieku stwierdzić należy, że ilość ich była niedostateczna w stosunku do potrzeb. Na kierunek rozwoju i treść nauczania w szkołach świeckich żydowskich wpływ wywierała polityka zaborcy, niezgodna z interesami ludności żydowskiej.

⁴² APL, KDS, sygn. 37, k. 187.